

NÖKER

Moğollar'da ve Türk devletlerinde öncelikli görevi askerlik olan kul ve hizmetkâr sınıfı.

Sözlükte “hizmetkâr, yardımcı, kul, arkadaşı” gibi anlamlara gelen Moğolca nöker (nökör) kelimesi Eski Türkçe yanında Farsça'ya da geçmiş, Moğol İmparatorluğu'nda maiyet muhafızlarıyla han ve kabile reislerine hizmet eden ve onları efendi tanıyan bağımsız savaşçılar ifade eden bir terim olarak kullanılmıştır. Hizmetine girdikleri efendilerine canlarının feda olduğuna dair yemin ederek göreve başlayan nökerler köle olmadıklarından kendi istekleriyle görevlerinden ayrılabilirlerdi; ancak eski efendilerine ihanet ederek yeni bir efendinin hizmetine girmeleri hoş karşılanmaz ve cezaya müstahak olurlardı. Sadakat nökerliğin temel ilkesiydi. Çocuk yaşta bir efendinin kendi yanında bir nökeri olabilir. Moğol nökerlerinin öncelikli görevi askerlikti. Her nöker bir subay veya kumandan adayı kabul edilirdi. Bu bakımdan nökerlik kıtası bir çeşit askerî okul niteliği taşımakta olup yüksek rütbeli kumandanlar nökerler arasından çıkarıldı. Nökerler savaş zamanlarında toplanan milis ordusu müfrezelerine kumandanlık yapabilir, bazan bağımsız tümenleri ve orduları idare edebilirlerdi. Bağlı oldukları reisleriyle aynı zamanda silâh arkadaşı olan nökerler hassa muhafızı durumundaydı. Nökerler askerlik dışında postacılık, elçilik veya idarecilik yapabilirlerdi. Nitekim Mengü Kaan nüfus sayımı ve vergi tesbiti için nöker görevlendirmişti (Cüveynî, III, 48). Eyaletlerde yüksek dereceli memur veya kumandan olarak görevlendirilmeleri dışında nökerler hükümdarın veya bağlı oldukları reisin yanından ayrılmazdı. Bütün ihtiyaçları efendileri tarafından karşılanırdı.

Nökerlik kurumu Altın Orda, İlhanlılar, Timurlular, Bâbürlüler, Çağatay Hanlığı, Hive Hanlığı, Anadolu Selçukluları, Anadolu Beylikleri, Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletleriyle Osmanlılar'da da bazı farklı uygulamalarla varlığını sürdürmüştür. Bâbürlüler'de han veya reislerin emrinde nökerlerden oluşan ordular vardı. Nökerler askerlikten beyliğe kadar yükselirler, çeşitli askerî ve idarî mevkilere gelebilirlerdi. Halkın yanı sıra bir asilzade de nöker olabilir. Baykara Mirza, Sultan Hüseyin Mirza'dan büyük olduğu halde onun hizmetinde bir nökerdi. Bâbürlüler'in kumandanı ve aynı zamanda musâhiblerinden olan Derviş Muhammed Sârbân'a nökerlik verilirdi.

ken hil'at giydirilmiş ve eyerli bir at hediye edilmişti.

Nöker tabiri Türkler'de beylerin, bey çocuklarının yanından hiç ayrılmayan ve “yoldaş” denilen arkadaşları için de kullanılmıştır. Nitekim Kadı Burhâneddin adına yazılan *Bezmi ü Rezm* adlı eserde (s. 253, 260) yoldaş “nöker” anlamındadır. Bazı kayıtlarda il beylerinin yoldaş sayısı 300'er, beylerin ise kırkar kişi olarak gösterilmektedir. Hatunların da kırk “ince belli” kızıdan oluşan yoldaşları olurdu. Ayrıca Safevîler'den Sultan Muhammed devri Şamlu beylerinden İsmail Kulu Bey hükümdarın maiyetinde yararlılıklar gösterdiğinden kendisine yoldaş ve yoldaşbaşı unvanı verilmiştir. Osmanlılar'da yeniçerilere yoldaş diye hitap edildiği bilinmektedir.

Anadolu Selçukluları'nda sultanın gönderdiği elçilere yardımcı olarak nökerler tayin edilirdi. II. Gıyâseddin Keyhusrev, Köseadağ Savaşı'ndan (641/1243) sonra Moğol-Selçuklu anlaşmasının sağlanması için nâibi Şemseddin Muhammed el-İsfahânî'yi Batu Han nezdine gönderirken İbn Bibî'nin babası Mecdüddin Muhammed Tercüman'ı ona nöker tayin etmişti. II. İzzeddin Keykâvus da Baycu'nun nezdine Pervâne Nizâmeddin'i kıymetli hediyelerle gönderirken isteği üzerine emîr-i hâcib Münüddin Süleyman Pervâne'yi yanına nöker olarak vermişti. Bu örneklerle Selçuklular'da ve Moğollar'da sıkça rastlanmaktadır. Anadolu Selçukluları güvendikleri nöker statüsündeki emîrlerini uçlarda bey olarak görevlendiriyorlardı. Bazı kaynaklarda Karesi ve Saruhan beylerinin Sultan II. Mesud'un nökerleri olduğu belirtilir. Devletin zayıflayıp askerî yönden çökmeye başladığı XIII. yüzyıl ortalarında Has Gulâm mektebinden çıkan subaşılar nöker denilmeye başlanmıştır (Akdağ, I, 58). Bu dönemde Selçuklu ordusunun büyük bir kısmı sultan, divan ve emîrlerin iktâ karşılığı besledikleri nökerlerden oluşmaktaydı. Selçuklular'ın son devirlerinde ümerânın köleden çıkma daire halkına kul, Türkler'den ücretle tutulmuş özel askerlere nöker adı verilmekteydi. Türkler ve Türkmen unsurları ücretli askerliği yani nöker olmayı kendilerine yakıştıramadığından nökerlik yerilecek onur kırıcı bir meslek haline gelmiştir. Nökerlik Anadolu'da birçok beyliğin ortaya çıktığı dönemde de varlığını sürdürmüştür. Bu beylerin yanında “nökerân-ı hâssa” denilen kapı kulları bulunuyordu. Küçük beyliklerde nökerân-ı hâssada görev yapan kapıkullarının sayısı otuz kırk kadarken Akkoyunlu, Karakoyunlu gibi devletlerde bu sayı binleri bulmaktaydı.

Uzun Hasan'ın oğlu Fars Valisi Şehzade Halil'in nökerân-ı hâssası 3230 kadardı. Karakoyunlu Hükümdarı Cihan Şah, kış münasebetiyle sadece nökerân-ı hâssayı yanında alıkoyup eyalet kuvvetlerini terhis edince Uzun Hasan'ın saldırısına uğramıştı. Kırım Hanlığı'nda da eski Moğol geleceğine benzer nökerliğin bulunduğu, bunlardan mevkilerine uygun davranmayanların ağır şekilde cezalandırıldığı görülmektedir.

Kuruluş döneminde Osmanlı ordusu timarlı sipahiler, yaya ve müsellimler ve beylerin kendi paralarıyla besledikleri nökerlerden (daha sonraki sekbanlar) meydana gelmekteydi. Konuralp zaptettiği Gerede ilini nökerleri arasına paylaştırmıştı. Osmanlı Devleti'nde nöker denilen askerî kuvvetler genellikle süvariye. Âşıkpaşazade'nin kaydına göre Çadırılı ve Lefke tekfurları Osman Gazi'ye itaat ederek onun yanında nöker olmuşlardı (*Tarih*, s. 24). Nökerler II. Murad zamanında 5000'e kadar çıkmıştı. Osmanlı Devleti'ne hizmet eden beylerin Selçuklular'da olduğu gibi kendilerine ait nökerleri vardı. Osmanlılar'da kullara iç kapı halkı, nökerlere dış kapı halkı denilmiş, birinciler hassa, ikinciler esas nöker kabul edilmiştir. Osmanlılar'da nökerlerin bir süre sonra yerlerini tamamen sipahilere bıraktığı, bu tabirin sadece Akkoyunlular'dan intikal eden vilâyetlere mahsus olarak eski askerî teşkilâta ait terminolojiyi sürdürme eğiliminin bir yansıması şeklinde kullanıldığı, bazı bölgelerde sipahi ve sipahizâdeliğe dönüştürüldüğü (Barkan, s. 65), bazı yerlerde ise adı korunup kendilerinden avâz ve tekâlif gibi vergilerin talep edilmeyeceğinin kararlaştırılmış olduğu dikkati çeker. Nöker tabirinin izleri XVI. yüzyıldan sonra Osmanlı bürokrasisinde tamamen silinmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

et-Tuhfetü'z-zekiyye fi'l-lugati't-Türkiyye (trc. Besim Atalay), İstanbul 1945, s. 220; Ahmet Cafferoglu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1968, s. 138; a.mlf., “Türk Tarihinde Nöker ve Nöker-zadeler Müessesesi”, *TTK Bildiriler*, IV (1952), s. 251 vd.; İbn Bibî, *el-Evâmîrü'l-Alâiyye: Selçukname* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1996, I, 449, 450; II, 83, 143, 145; Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ* (Öztürk), III, 48; Esterâbâdî, *Bezmi ü Rezm* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1990, s. 104, 107, 144, 146, 171, 175, 210, 211, 214, 234, 253, 254, 259, 260, 264, 265, 297, 352, 354, 360, 406, 426, 452, 453, 465, 469, 480, 485; Enverî, *Düstûnâme*, s. 75; Âşıkpaşazade, *Tarih*, s. 24; Tursun Bey, *Tarih-i Ebû'l-Feth* (nşr. Mertol Tulum), İstanbul 1977, s. 21, 27, 59; Neşrî, *Cihannümâ* (Unat), s. 50; Bâbürlü, *Vekâyi'* (Arat), I, 21-22, 29, 288; II, 36, 59-60, 75, 192, 271-272, 378, 636-637; İbn Kemâl, *Tevârih-i Âli-Osmân*, I, 137; II, 78; *Moğolların Gizli Tarihi* (trc. Ahmet Temir), Ankara 1986, s. 6, 190; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.

285, 290, 391; Barkan, *Kanunlar*, s. 65, 71, 191; B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilâtı* (trc. Abdülkadir İnan), Ankara 1944, s. 113, 115, 118, 133, 134, 142, 224, 234, 235; Spuler, *İran Moğolları*, s. 300, 435; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, Ankara 1972, s. 401-402; Özalp Gökbilgin, *1532-1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasi Durumu*, Ankara 1973, s. 25, 39; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, İstanbul 1974, I, 58; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 113, 291, 294; a.m.f., *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznamesi Tercüme ve Tahlili*, İstanbul 1982, s. 19, 53-54; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988, s. 64, 73; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara 1991, s. 115; Halil İnalçık, "The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I", *Harvard Ukrainian Studies*, III-IV, Cambridge 1979-80, s. 447, 451, 452.

ZERRİN GÜNAL

NÖLDEKE, Theodor (1836-1930)

Alman şarkiyatçısı.

2 Mart 1836'da Hamburg yakınlarında ki Harburg'da doğdu. 1849-1853 yılları arasında babasının idarecilik yaptığı Lingen Lisesi'nde okudu. On dört yaşında iken önemli bir rahatsızlık geçirdi ve bundan sonraki hayatında sık sık hastalandı. 1853'te Göttingen Üniversitesi'ne kaydoldu. Protestan ilâhiyatçısı ve şarkiyatçı Heinrich Ewald ve yahudi asıllı dil bilimci Theodor Benfey gibi hocalardan ders aldı. Arapça, İbrânice, Türkçe, Farsça, Sanskritçe ve Latince öğrendi. 1856'da *De origine et compositione surarum qoranicarum ipspusque Qurani* başlıklı teziyle doktor unvanı aldı ve bu tezi sebebiyle 1858'de Paris Akademisi tarafından ödüllendirildi. 1856-1857 yıllarında Viyana'da Arapça ve Türkçe yazmalar, kısmen de İran şiiriyle meşgul olan Nöldeke, 1857 sonbaharında Leiden'e giderek yazmalar üzerindeki araştırmalarına devam etti. Burada bulunduğu süre içinde Leiden Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki Doğu dilleri yazmalarından sorumlu Theodorus Willem J. Juynboll ve

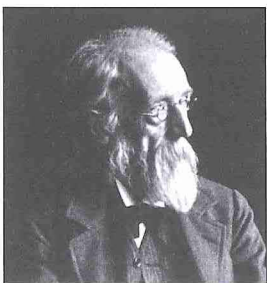
oğlu Abraham Willem T. Juynboll, Reinhart Dozy, Michael Jan de Goeje, W. Engelmann ve P. de Jong gibi şarkiyatçılarla tanıştı. 1858 baharında önce Gotha'ya uğrayarak malzeme topladı, daha sonra Berlin'e geçti ve burada bir yandan kendi çalışmalarını sürdürürken bir yandan da kütüphanedeki Türkçe yazmaların kataloglanmasında görev aldı. Bu arada Türk diliyle ve özellikle Çağatayca ile uğraştı. Berlin'de bulunduğu sırada Heinrich Kiepert ile tanıştı ve onun yanında eski İran coğrafyası hakkında ders gördü. 1860 Eylülünde sağlığı iyice kötüleşen Nöldeke dinlenmek üzere İtalya'ya gitti. Üç ay süren istirahatinin ardından Almanya'ya döndüğünde Aralık 1860'tan itibaren Göttingen Kütüphanesi'nde iki yıl Türkçe yazmaların kataloglanması işini yürüttü. İlmî faaliyetlerini Süryânî, Ârâmî, Mendaî dilleriyle Mişna ve Ahd-i Atîk üzerinde yoğunlaştırdı. 1861'den itibaren Göttingen Üniversitesi'nde ders vermeye başladı. 1864'te Kiel Üniversitesi Doğu dilleri ve 1872'de yeni kurulan Strassburg Üniversitesi Sâmî dilleri profesörlüğüne tayin edildi. Bu dönemde Taberi'nin *Târîh*'inin Sâsânîler'le ilgili kısmını M. J. de Goeje neşri için yayıma hazırladı, ardından bu bölümün çevirisini yaptı. Aynı üniversitede Şarkiyat Merkezi'nin yöneticiliğinden 1906'da emekliye ayrıldı. 1916'da eşini kaybetmesinden sonra 1920'de Karlsruhe'de yaşayan oğlunun yanına taşındı ve uzun bir hastalık döneminin ardından 25 Aralık 1930'da öldü.

1890'da Royal Asiatic Society'ye şeref üyesi seçilen Nöldeke Edouard Sachau, Carl Brockelmann, Friedrich Schwally, Charles James Lyall, C. Snouck-Hurgronje ve Enno Littmann gibi birçok ünlü şarkiyatçı yetiştirmiştir. Kendisi meslektaşlarının çoğu gibi Sâmî dilleri ve Ahd-i Atîk metin tenkidî alanlarında uzmanlaşmıştır. Kur'an araştırmalarında bunların etkisini görmek mümkündür. Her ne kadar Nöldeke Tevrat, İncil ve Kur'an-ı Kerim arasında önemli bir fark olduğunu bir karşılaştırma yaparak tesbit etmişse de bulduğu fark Kur'an hakkında onu Tevrat ve İncil'le ilgili araştırmalarda ulaşılan sonuçları aramaktan alıkoymamıştır. Yahudilik ve Hıristiyanlık gerek kurucuları ve kuruluş süreçleri gerekse kutsal kitapları itibarıyla belli bir şahıs, zaman ve metinle sınırlı değilken Kur'an diğer kutsal kitapların aksine bir insan ömrü içinde tamamlanmıştır (*Geschichte des Qorans*, II, 119-121). Ancak bu tesbite rağmen onun Kur'an'ın toplanması, âyet ve sûrelerin sıralanmasına dair rivayetlerle ilgili olarak bazı şüpheler

oluşturmaya çalıştığı görülmektedir. Nöldeke, bu konuda mevcut rivayetleri incelemek yerine Kur'an'ı Hz. Peygamber'in yazdığı herhangi bir kitap gibi ele almış ve âyetlerin sıralanması işini edebî eleştiri yöntemlerine göre dil kullanımına dayalı biçimde yorumlamaya çalışmıştır. Ona göre Kur'an'da belirli dönemlerde sıkça kullanılan kelimeler ve deyimler metnin kronolojik düzenlenmesinde yardımcı olur (*a.g.e.*, I, 63). Sâmî dilleri alanındaki araştırmalarıyla da dikkat çeken Nöldeke'nin Süryânice ve Arapça üzerine telif ettiği eserler günümüzde de birçok araştırmacı tarafından kullanılmaktadır.

Nöldeke'nin 70 ve 80. doğum günleri için iki armağan kitabı yayımlanmış (*Orientalische Studien. Theodor Nöldeke zum siebzigsten Geburtstag* [2 März 1906] *gewidmet von Freunden und Schülern* [ed. Carl Bezold, I-II, Gieszen 1906]; *Festgabe für Theodor Nöldeke zum achtzigsten Geburtstag* [ed. E. Littmann – E. Ehlers, Göttingen 1916]), ayrıca hakkında çok sayıda inceleme yazısı kaleme alınmıştır.

Eserleri. Nöldeke eski ve yaşayan Sâmî dilleri, bunların değişik lehçeleri, Farsça, dil bilimi, Kitâb-ı Mukaddes ve Kur'an gibi alanlarda çeşitli eserler vermiştir. 1906'da onun kitap, neşir, tercüme, makale, ansiklopedi maddesi ve kitap tanıtımı türünden yaptığı çalışmaların bir listesini hazırlayan Ernst Kuhn bunların sayısını 564 olarak verir (bk. bibl.). Ancak Nöldeke bu tarihten sonra da ilmî çalışmalarına devam etmiş ve bunların tamamını yayımlamıştır (*Bibliographie der deutschsprachigen Arabistik und Islam Kunde*, XVI, 317-325). **A) Telifleri. 1. *Geschichte des Qorans*** (Göttingen 1860; I-III, Leipzig 1909-1938 [genişletilmiş baskı]; Hildesheim 1961, 1970). Şarkiyatçıların Kur'an tarihi ve kaynağı araştırmaları açısından çok önemli bir çalışma olarak kabul ettiği eser Nöldeke'nin Latince doktora tezinin genişletilmiş Almanca'sıdır. Eserin ikinci baskısının uzun bir hikâyesi vardır: Kitap yayınevi tarafından tekrar neşredilmek istendiğinde Nöldeke çeşitli sebepler yüzünden bunu tamamlayamadı ve Friedrich Schwally eser üzerinde çalışarak I ve II. cildi *Über den Ursprung des Qorans* ve *Die Sammlung des Qorans* alt başlıkları altında neşre hazırladı; fakat II. cilt henüz basılmadan Şubat 1919'da öldü. *Die Geschichte des Qorantexts* alt başlıklı III. cildin ilk iki bölümünü Gotthelf Bergstrasser 1926 ve 1929'da yayımladı. Onun da 1933'te âni ölümü üzerine yarım ka-

Theodor
Nöldeke